

КИТАБШҮНАСЛЫГ

*Бајрам АЛЛАҲВЕРДИЈЕВ,
тарих елмлери доктору,
профессор*

КӨРКӘМЛИ АЗӘРБАЈЧАН КИТАБШҮНАС-АЛИМИ САЛМАН МҮМТАЗ

(биринчи мәгалә)

XX әср Азәрбајчан китабшүнаслыгынын ән көркәмли нүмајәндөләриндән бири Салман Мәммәдәмин оғлу Әскәров (Мүмтаз) һесаб едилмәлидир. Онун әдәби, елми фәалијәтинин бүтүн истигамәтлери китабшүнаслыгла бағлы олмуш, онун инкишафына хидмәт етмишдир.

С.Мүмтазын зәнкин әдәби, елми ирси, хүсусилә китабшүнаслыг фәалијәти чох аз өјрәнилмишдир. Ајры-ајры дөври мәтбуат сәһифәләриндә дәрч едилмиш мәгалә вә хатирәләрәдә көркәмли әдәбијатшүнас, мәтншүнас алимин китабшүнаслыг саһәсиндәки чохчәһәтли јарадычылығы вә фәалијәтиндән чох гыса бәһс едилмишдир. С.Мүмтазын јарадычылығы барәдә илқ кениш мә'луматы әдәбијатшүнас-алим Расим Тағьјев вермишдир.¹

С.Мүмтазын Н.Ј.Марр, А.Н.Самојлович, И.И.Мешшанинов, Ј.Н.Јениколопов кими мөшһур алимләрлә елми әмәкдашлығы, мәктублашмасы, шәхси көрүшлери әдәби әлагәлериң јаранмасына вә мөһкәмләnmәсинә фәјдалы тә'сир кәстәрирди.² Әдәби әлагәлериң, гаршылыгы әдәби тә'сирин тәдгиги вә тәблиғиндә С.Мүмтазын хидмәти тәғдирәлајигдир. О, дүнја әдәбијаты илә марагланмыш, Максим Горки, Алексјей Толстој, Лев Толстој, Сәдрәддин Ајни кими гүдрәтли јазычыларла достлуг әлагәлери сахламышдыр.

Биз бу мәгаләдә С.Мүмтазын чохчәһәтли әдәби, елми фәалијәтиндән дејил, әсасән китабшүнаслыг вә китабчылыг иши саһәсиндәки тәғдирәлајиг ишләриндән, хидмәтиндән јазмагы зәрури, вачиб һесаб етмишик.

Китабын (әлјазма вә чап) топланмасы, нәшри, тәблиғи вә јайылмасы, тәртибаты, истифадәси вә саир китабчылыг ишиндә, онун објектиндә әсас јер тутур.

Китабчылыг ишинин гејд етдијимиз тәркиб һиссәлери вә проблемләри илә С.Мүмтаз кениш шәкилдә мөшһул олмуш, өзүнү практики китабшүнас кими кәстәрә билмишдир.

С.Мүмтаз бүтүн фәјдалы өмрүнү Азәрбајчан әдәбијатынын өјрәнилмәсинә, әдәби-бәдиин нүмунәлериң вә әлјазмаларын топланмасына сәрф етмишдир. Исте'дадла кәркин әмәјин вәһдәти С.Мүмтазын симасында дүнјаја бөјүк, пешәкар, практики китабшүнас бәхш етмишдир. О, 30 илдән артыг Азәрбајчан китабынын фәдаиси олмуш, иши, пешәси, фикри-зикри халгымызын шаир вә јазычыларынын әлјазмаларыны әлдә етмәк, итиб-батмагдан горумаг олмушдур. С.Мүмтазын кәркин әмәји өз бәһрәсини вермишдир. Нәтичәдә С.Мүмтаз зәнкин китабхана јаратмыш, библиофил кими мөшһурлашмышдыр.

Шәрг дилләрини (әрәб вә фарс), һиндистанда кениш јайылмыш урду дилини билмәси С.Мүмтазда әдәби нүмунәлери топламаг, нәшр етмәк, онларын изаһы вә шәрһи илә мөшһул олмаг, мөшһур шаирләрин әсәрләрини охучулара чатдырмаг мејлини гүввәтләндирмиш вә ону мәтбуат вә китаб әләми илә сых бағламышдыр.³

Филолокија елмлери доктору, профессор Әкрәм Чәфәрин фикри буну бир даһа тәсдиғ едир. О јазырды: "Салман Мүмтаз бөјүк китабшүнас вә китаб ашиги иди. Халгымыза хидмәт үчүн шаирләримизин, алимләримизин әсәрләрини итиб-батмагдан, мөһв олмагдан хилас етмәји өзүнүн мүгәддәс борчу билмишдир. Лакин Салман ади китабшүнаслардан, садә библиографлардан дејилди. Ади библиографлар китабларың мәзмунунун вә заһири әләмәтләринин тәсвирини јарадан адамлардыр ки, беләлери һәр китабханада олур вә олмалыдыр. Библиографлардан башга бир дә библиолог да вардыр. Бунлар китабшүнаслыг елминин мүтәхәссисләридир. Бунлара садәчә китабшүнас дејирләр. Бундан башга бир дә библиоман вар. Библиоманлар китаб һәвәскары, китаб севән, китаб алудәси олан адамлардыр. Бу чүр китаб алудәлери дә мөдәни халгларда вә өлкәләрдә аз олмур. Анчаг

библиограф, библиолог və библиомандан үстүн бир дө библиофил олур. Библиофил надир китаблары топлајыб горујан инсанлардыр. Бунлара биз Азәрбајчан дилиндө ән мувафиг ад ахтарсаг “Китаб ашиги”, “Надир китаблар ашиги” дејө биләрик. Салман Мүмтаз ади библиофил идими? Надир китаблар ашигидими? Јох, она бундан да јухары бир ад тапмалыјыг. Чүнки Салман Мүмтаз чап олунмуш китаблардан башга шаирләримизин әлјазмаларынын да ашиги иди”.⁴

Китабшүнаслыгда әсас проблемләрдән бири китаб истехсалы, башга сөzlә, китабын нәшр едилиб јайылмасы һесаб едилир. Бу фајдалы вә зәрури ишлә С.Мүмтаз системли шәкилдә мәшғул олмушдур.

Узун мүддәт Түркүстанда Азәрбајчан мәтбуатынын мүвәккили олмуш тахир С.Мүмтаз 1911—1915-чи илләрдә М.Ә.Сабирин әсәрләринин нәшри вә онун аиләси үчүн вәсаитин топланмасында, тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир.

Үмумијјәтлә, С.Мүмтаз китаб нәшринә чох мәс’улијјәтли вә шәрәфли бир иш кими бахырды. Бу мә’нада С.Мүмтазын ашағыдакы фикри чох марағлы вә ибрәтамиздир. С.Мүмтаз јазыр: “Тифлисдә Сәһһәтлә етдијимиз сәһһәтләрин бири, һәм дө ән үмдәси Сабирин “Диван”ынын чап олунмағ мәсәләси иди. Лакин бир мәсәләдә сөзүмүз дүз кәлмирди. О да Сабирин Сәһһәтә вермиш олдуғу гејри-мәтбу ше’рләринин “Диван”а салынмағ мәсәләси иди. Сабир вәфатындан бир күн әввәл Сәһһәтә ағзы бағлы пакет ичиндә бир нечә ше’р верәрәк, лакин вәфатындан јалныз он ил сонра ачылыб нәшр едилмәсини тапшырмышды вә она андлар верәрәк вәсијјәтинә әмәл едәчәјинә сөз алмышдыр. Мән нә гәдәр сә’ј етдимсә Сәһһәт сөзүндән дөнмәди, “бу мәним тәрәфимдән Сабирә гаршы хәјанәт олар”, — деди. 1913-чү илдән сонра даһа Сәһһәтлә көрүшә билмәдим. О ше’рләр Сәһһәтдә галды.”⁵

Бурада верилән фикрдән ајдын олур ки, С.Мүмтаз көркәмли Азәрбајчан шаири М.Ә.Сабирин “Диван”ынын мүкәммәл, там нәшр едилмәсинә сә’ј көстәрмишдир. А.Сәһһәт исә достунун вәсијјәтинә әмәл етмәклә Сабирә өз садиглијини тәсдиг етмишдир. Бурадан һәм дө ајдын олур ки, С.Мүмтазы А.Сәһһәтдә галан Сабир ше’рләринин тәлеји чох нараһат етмишдир.

Китабын тәблиғи вә јайылмасы С.Мүмтазын китабшүнаслыг көрүшләринин тәркиб һиссәсиндә мүһүм јер тутурду.

Ј.В.Чәмәнзәминли “Студент Јусиф Вәзиров” имзасы илә “Игбал” гәзетинин 24 феврал 1913-чү ил тарихли нөмрәсиндә дәрч

етдирдији “Тәшәккүр”үндә Кијев мүсәлман студентләринин нәшријјат һеј’әтләринә јардым оларағ һеј’әтин китабларыны сатмағы өһдәләринә көтүрәнләрин сырасында Салман Мүмтаз Әскәрвун адыны чыкир вә она өз дәрин тәшәккүрүнү билдирди.

С.Мүмтазын “Сејид Әһмәд Һатиф Исфәһанинин тәрчибәнди вә тәрчүмеји-һалы” адлы китабы “Фарс әдәбијјатына хидмәт” серијасында Тифлисдә “Шәрг” мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

С.Мүмтаз Шәрг әдәбијјатыны топламағы вә хүсуси бир серијада бурахмағы гаршысына бир мөгсәд гојмушдур. Бу фикри Сејид Һүсејн “Казымоғлу” имзасы илә “Игбал” гәзетинин 1913-чү ил 15 август тарихли сајында дәрч етдирдији “Асаримәншурәдән Һатиф Исфәһани” адлы мөгәләсиндә јазырды: “Бу күнләрдә Тифлисдә “Шәрг” мәтбәәсиндә Салман Әскәрвун чәнаблары тәрәфиндән “Сејид Әһмәд Һатиф Исфәһанинин “Тәрчибәнди” адлы бир китабчасы нәшр едилмишдир... Салман Әскәрвун чәнаблары Һатиф Исфәһанинин тәрчибәндени нәшр етмәклә фарс әдәбијјатына бөјүк бир хидмәт етдикләри кими өз милләтинә дө бунунла аз хидмәт етмәмишдир. Китабын заһириндән Салман Әскәрвун чәнабларынын нәшријјат ишләринә гарышыб даһа башга китаблар нәшр едәчәкләри анлашылыр”.

Китабын үмуми бәдии тәртибатындан, үзүндәки гјәдләриндән (Салман Әскәрвун нәшријјаты, әдәд 1) вә мүгәддимә һиссәсиндән мә’лум олур ки, Мүмтаз һәлә о заман Шәрг әдәбијјаты нүмунәләрини топламағ вә серијаларла нәшр етдирмәк истәмишдир.

1918-чи илдән Бақыда јашајан Салман Мүмтаз Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулдугдан сонра китабчылығ иши саһәсиндәки фәалијјәтини даһа да кенишләндирмишдир.

Классикләримизин әсәрләрини топламағ, нәшр етмәк вә охучулар арасында јаймағ саһәсиндә фәалијјәтинин әһәмијјәтини хүсусилә гејд етмәлијик. О, Азәрбајчан шаирләри Нә’шә вә Һәбибинин өјрәнилмәсиндә вә халга таныдылмасында көркин әмәк сәрф етмишдир. 1925-чи илдә Бақыда “Азәрбајчан әдәбијјаты” серијасында “Гасым бәј Закир”, “Молла Пәнаһ Вағиф”, “Нишат Ширвани”, “Гөвси Тәбризи”, “Мирзә Шәфи Вазеһ” (1926) китабларыны нәшр етдирмишдир. 1926-чы илдә Нәсиминин “Диван”ыны кениш мүгәддимә илә Бақыда чапдан бурахдырмышдыр. Нәсими “Диван”ынын Азәрбајчан нәшриндә көркәмли мәтншүнас алим Түркијә чапларынын бә’зи гүсурларыны дүзәлтмишдир. Бу нәшрә Нәсиминин бир фәхријјәсини, 331 ше’рини, 4 гәзәлиндән нүмунә, бир

мүкәррәрини, һәсәноғлуна вә Әвһәдијә нәзирәләрини, 171 рүбаисини, бир тәрчибәндиңи, бә'зи гитә, мәтлә вә бейтләрини дахил етмишдир.

Үмумијјәтлә, С.Мүмтаз 19 җитә нәшр етдириб, мин беш жүздән артыг Азәрбајҗан шаиринин адыны мүәјјәнләшдирмиш, жүздән артыг шаир вә јазычымызы илк дөфә халга танытмышды ки, онларын һамысы түркчәдир.⁶

Салман Мүмтазын тәртиб етдији җитәбларын нәшринә о дөврдә “Коммунист” гәзетинин редактору һәбиб Чәбијевин көмәјини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Онун көмәји сајәсиндә көркәмли мәтншүнас алимин тәртиб етдији җитәблар “Азәрбајҗан әдәбијјаты” серијасында бурахылмышды. С.Мүмтаз нәшрә һазырладығы һәр бир җитәба мүгәддимә вә изаһатлар јазмышдыр.

С.Мүмтазын тәртиб етдији “Ел шаирләри” (ашыг поезијасы үзрә) адлы җитәбы ики чилдә 1927—1928-чи илләрдә нәшр едилмишдир. О, халг бајатыларыны, Азәрбајҗан классикләринин әлҗазмаларыны топламагда вә нәшр етмәкдә чох бөјүк фәаллыг көстәрмиш, әзаб-әзијјәтә гатлашмышдыр. 1927-чи илдә 70 сәһифәдә нәшр етдирији “Ашыг Абдулла” адлы җитәбында бајатыларын јаранмасы вә мүәллифләрин олуб-олмамасы һаггында кедән мүбаһисәләрин изаһыны вермишдир. С.Мүмтазын изаһына көрә “бајат” адлы елин сөјләдији маһныларә “бајатылар” ады верилмишдир. Җитәбда мүәллиф охучуларә бајаты сөјләјән мәшһур шаирләрдән һәсрәти, Гурбани, Рази, Мүштаги, Ашиг Әзизи вә башгаларынын һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат вермиш вә онларын бајатыларындан нүмунәләр көстәрмишдир. С.Мүмтаз “Ашыг Абдулла” адлы җитәбыны тәкмилләшдирәрәк 1936-чы илдә Сары Ашыг” ады илә чап етдиришдир.

Јери кәлмишкән гејд етмәји зәрури һесаб едирәм ки, көркәмли алим, шаир, әдәбијјатшүнас, мәтншүнас алим һаггында арашдырмалар апаран, тәдгигат мәгаләләри, хатирәләр јазан бир сыра алимләр С.Мүмтазын җитәбшүнас фәалијјәтини тәгдир едир, жүксәк гијмәтләндирирләр. Көркәмли җитәбшүнас С.Мүмтаз һаггында мәшһур мәрһум алимимиз Әкрәм Чәфәр јазыр: “Онун (Салман Мумтазын — А.Б.) өз саһәсиндә бир библиомаң кими етдикләрини башга һеч ким еләмәмишдир. Она мәһәббәт халгымызын вә онун мәдәнијјәти, о чүмлөдән әдәбијјаты тарихинин әлҗазмаларына, гијмәтли јазы абидәләринә вә һабелә абидәләри јараданларә мәһәббәт демәкдир. Салман Мүмтаз

һәгигәтән биздә икинчи мисли олмајан бир шәхс олмушдур. Түркијәдә дә Мүмтаз тәк бир алим вә шаир таныјырыг: Әли Әмири. О да “җитәбын дәли ашиги” кими мәшһур олмуш, 1924-чү илдә вәфат етмишдир”.

Надир җитәблар, нә гәдәр надир олса да, башга бир адамда, јахуд башга өлкәдә онун нүсхәләрини әлдә етмәк олур. Амма әлҗазмалар итсә-батса, онларын дикәр сурәти тапылмаса, онлардакы мә'нәви дөвләт мәһв олур.

Әлҗазмалар ики нөв олур: биринчиси билаваситә мүәллифин, ону јазмыш олан шаирин, алимин өз әлиндән чыхмыш әлҗазма, икинчиси, башга бир адамын әлилә көчүрүлмүш әлҗазма. Белә әсәрләрин ән дөјәрлиси, шүбһәсиз ки, билаваситә мүәллифин өз әлилә јазылмыш әлҗазмадыр. Азәрбајҗанын бөјүк библиофили олан Салман Мүмтаз биринчи нөвбәдә мәһз белә әлҗазмаларын, автографларын ашиги иди.⁸

Онун өмрү боју кечә-күндүз фикри-зикри, иши-пешәси шаирләримизин әлҗазмаларыны әлдә етмәк, итиб-батмагдан, “өлүмдән” горумаг олмушдур. Сөз јох ки, бу да вәтәнпәрвәрлик иши, бөјүк фәдакарлыгдыр.

Салман Мүмтаз јалныз Азәрбајҗаны дејил, гоншу өлкәләри дә долашмыш, ев-ев кәзиб әлҗазмалар ахтармышдыр. Алимин ахтарыб тапдығы дөвләт исә милләтин, халгын малы олмушдур. О, пула, гызыл-күмүшә, мадди не'мәтә јох, милләтинә, милләтинин мә'нәвијјатына бағлы олмуш, онун јорулмадан ахтарыб тапдығы вә һифз етдији мә'нәви сәрвәт халгынын хәзинәсинә чеврилмишдир.

Салман Мүмтаз бу мә'нәви сәрвәти нечә газанмышдыр? О өзү бу хүсусда јазыр: “Мүркәнәләрин, күвәләрин ағызларындан, сичанларын вә кәсәјәнләрин боғазларындан артыг галмыш чырыг-мырыг јарпаглар вә дармадағын чүнкләр вә бәјазлардыр. Мәнбәләрим исә учуг-јыхыг гәбир дашлары илә сәғфи чөкмүш мәсчид тағлары олмушдур. Истифадә етдијим гәзет вә журналлар да гоча кишиләрин вә чох јашамыш гадынларын һафизәләри вә һөвсәләләридир.”

Көрүндүјү кими, җитәбшүнас С.Мүмтаз һәр чүр әзаб-әзијјәтә гатлашмыш, нәтичәдә кәләчәк нәсилләр үчүн чилдләрлә җитәб топламыш, јазыб-јаратмыш, җитәблар нәшр етмәјә мүвәффеғ олмушдур.

ӘДӘБИЈАТ

1. *Тагыјев Р.* Салман Мүмтаз. — Б., Елм, 1974, с. 44.
2. *Әһмәдов Т.* Көркәмли төдгигатчы, мәтншүнас алим //Б., 1974, 28 нојабр
3. *Тагыјев Р.* Салман Мүмтаз. — Б., Елм, 1974, с. 5.
4. *Әкрәм Чәфәр.* Парлаг әдәби сима //Әдәбијат вә инчәсәнәт. 1974, 30 нојабр, с. 4.
5. *Тагыјев Р.* Салман Мүмтаз. — Б., Елм, 1974, с. 21.
6. *Тәһирзадә Ә.* Сталинә үстүн кәлән киши //Әдәбијат вә инчәсәнәт. 1989, 24 нојабр, с. 8.
7. *Чәфәр Ә.* Салман Мүмтаз һаггында хатирәләрим //Азәрбајҗан кәнчләри. 1988, 18 октјабр, с. 4.
8. *Чәфәр Ә.* Парлаг әдәби сима: Салман Мүмтазын анадан олмасынын 90 иллији // Әдәбијат вә инчәсәнәт, 1974, 30 нојабр, с. 4.